

ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ

του Β. Α. Βαζιούλιν

Το πρόβλημα της συσχέτισης του ιστορικού και του λογικού είναι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της διαλεκτικής λογικής. Τα τελευταία χρόνια το πρόβλημα αυτό εν συνόλω, καθώς κι επιμέρους πτυχές του (ιδιαίτερα τέτοιες όπως η σχέση της λογικής της ιστορίας της επιστήμης προς τη λογική της θεωρίας της επιστήμης· η θέση, ο ρόλος, ο λογικός μηχανισμός της αλληλεπίδρασης των ιστορικών και θεωρητικών γνώσεων στη μαθησιακή κι ερευνητική διαδικασία κτλ.), προσελκύει όλο και περισσότερη προσοχή. Εξαιρετικά επωφελής για την ολόπλευρη επίλυση του εν λόγω προβλήματος αποβαίνει και μπορεί να αποβεί στο μέλλον η απεύθυνση στα κλασικά υποδείγματα της διαλεκτικής σκέψης, τα οποία βρίσκουμε στα έργα των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν. Η μελέτη τους συνιστά καθήκον πολύ σύνθετο και είναι σαφές ότι σε αυτό το δύσκολο έργο μπορεί να διαλάβουν της προσοχής ανακρίβειες κατά την επίλυση σειράς ζητημάτων, ακόμα και από το διεισδυτικότερο ερευνητή.

Παρακάτω θα αναφερθούμε σε ορισμένες ανακρίβειες στην ερμηνεία των απόψεων των Μαρξ και Ένγκελς για το πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού, οι οποίες (ανακρίβειες) επηρεάζουν σε μια σειρά περιπτώ-

* Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλοσοφικές επιστήμες*, τ. 2/1963, Μόσχα, στην ενότητα «Επιστημονικές Εισηγήσεις Ανώτατων Επιστημονικών Ιδρυμάτων» ως κείμενο του Τμήματος Ιστορίας της Μαρξιστικής-Λενινιστικής Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Κρατικού Πανεπιστημίου της Μόσχας «Μ. Β. Λομονόσοφ». Η μετάφραση για την ΚΟΜΕΠ έγινε από τον Τριαντάφυλλο Μείμαρη, και η επιμέλεια από τον Δημήτρη Πατέλη.

σεων την ίδια την τοποθέτηση του ζητήματος και οδηγούν σε αντιφάσεις.

Είναι ευρέως γνωστό ότι οποιαδήποτε εργασία, οποιαδήποτε έρευνα δεν μπορεί να γίνει κατανοητή επαρκώς σε βάθος, αν δε δίνεται προσοχή στους ιστορικούς όρους της δημιουργίας της, στους σκοπούς και τα καθήκοντα του δημιουργού, διότι τότε κλείνουν οι πόρτες οι οποίες οδηγούν στο ιδιαίτερο περιεχόμενο του έργου. Εν τω μεταξύ, όταν γίνεται λόγος για τέτοιου είδους έργα, όπως τα *Οικονομικά Χειρόγραφα του 1857-1858* (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*), *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, *Το Κεφάλαιο*, *Οι θεωρίες για την υπεραξία*, αυτή η μεθοδολογική αρχή δε λαμβάνεται πάντα υπόψη σε πλήρη βαθμό. Παρεκκλίσεις από αυτήν [την αρχή] εντοπίζονται σε έργα τόσο φιλοσόφων όσο και οικονομολόγων.

Η περιγραφή του ιστορικού και του λογικού στη σοβιετική βιβλιογραφία εδράζεται κυρίως στις εξαιρετικές σκέψεις του Κ. Μαρξ στην εισαγωγή των *Χειρόγραφων του 1857-1858* (στην ενότητα «Η μέθοδος της Πολιτικής Οικονομίας») και στη βιβλιοκρισία του Φρ. Ένγκελς στο έργο του Μαρξ *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Η ερμηνεία των τελευταίων καθορίζει την τοποθέτηση του προβλήματος από τους μαρξιστές φιλοσόφους και την πορεία της περαιτέρω επεξεργασίας του. Αυτό καθιστά σαφή τη σημασία που έχει η αυστηρή και ακριβής ερμηνεία αυτών των έργων. Οι εκπεφρασμένες σε αυτά [τα έργα] απόψεις επί του υπό εξέταση ζητήματος συνηθίζεται να θεωρούνται ταυτόσημες (βλ., π.χ., τα έργα των Μπ. Α. Γκρούσιν, Έ. Β. Ιλιένκοφ κ.ά.). Ωστόσο, αν στρέψουμε την προσοχή μας στα συγκεκριμένα των προαναφερθέντων έργων των Μαρξ και Ένγκελς, αν αποκαλύψουμε εκείνους τους διαφορετικούς συγκεκριμένους σκοπούς που έθεταν ενώπιόν τους αυτοί οι μεγάλοι διανοητές, θα μπορούσαμε να αποκαλύψουμε τη διαφορά στον τρόπο με τον οποίο αυτοί θέτουν και φωτίζουν το πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού. Οι απόψεις τους επί της ουσίας είναι ταυτόσημες, διότι αφορούν ένα και το αυτό πρόβλημα, του ιστορικού και του λογικού, ωστόσο η προσοχή [τους] είναι επικεντρωμένη σε διαφορετικές πλευρές του.

Η αντίληψη κατά την οποία οι Μαρξ και Ένγκελς στρέφονται σε μια και την αυτή πλευρά του προβλήματος, οδηγεί στο εσφαλμένο συμπέρασμα περί της αντίφασης μεταξύ των απόψεων του Μαρξ και των απόψεων του Ένγκελς επί αυτού του ζητήματος. Συνήθως αυτή η εσφαλμένη αντίληψη εκδηλώνεται εφόσον διαφεύγει της προσοχής η ιδιαιτερότητα των απόψεων του Μαρξ, ταυτίζουν τις τελευταίες με τις θέσεις του Ένγκελς. Αυτό δεν καταμαρτυρεί μόνο την ανεπαρκή κατανόηση του συγκεκριμένου της «Εισαγωγής» των *Χειρόγραφων του 1857-1858*, αλ-

λά και το γεγονός ότι δεν έχουν αποκαλυφθεί οι όροι εφαρμοσιμότητας των απόψεων του Ένγκελς. Βασικός σκοπός του Ένγκελς είναι [εδώ] ο προσδιορισμός του κεφαλαιώδους προτάγματος της πολιτικοοικονομικής έρευνας του Κ. Μαρξ και των τρόπων επίτευξής του. Η κατανόηση του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού εντός της διαδικασίας εμφάνισης, ανάπτυξης και θανάτου του προϋπέθετε πρωτίστως την ανασύσταση των *ανεπτυγμένων* αστικών σχέσεων και την κριτική της αντανάκλασής τους στη σχετική γραμματεία. «*Η πολιτική οικονομία (αναφέρεται συνολικά στην υφιστάμενη εκείνη την εποχή πολιτικοοικονομική επιστήμη, συμπεριλαμβανομένης της αστικής - Β. Β.) αποτελεί τη θεωρητική ανάλυση της σύγχρονης αστικής κοινωνίας και γι' αυτόν το λόγο προϋποθέτει αναπτυγμένες αστικές συνθήκες [σχέσεις στη ρωσική έκδοση - σ.τ.μ.]*»¹.

Επομένως, η πολιτική οικονομία ως επιστήμη, που αντανakλά την οικονομική διάρθρωση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, καθίσταται εφικτή μόνο όταν εμφανίζεται η σύγχρονη αστική κοινωνία, όταν υπάρχουν πλέον αναπτυγμένες αστικές σχέσεις - χωρίς αυτό δεν υπάρχει και η επιστήμη της πολιτικής οικονομίας. Τα σπέρματα της αστικής οικονομικής επιστήμης υπάρχουν ήδη στα έργα των Petty, Boisguillebert. «*Μέσα στο πλαίσιο του αστικού ορίζοντα, η ανάλυση του κεφαλαίου ανήκει ουσιαστικά στους φυσιοκράτες*»². Ο Α. Σμιθ μετέτρεψε την αστική πολιτική οικονομία σε ένα σύστημα οικονομικών γνώσεων. Η κορύφωση επιτεύχθηκε στα έργα του Ντ. Ρικάρτο. Η δραστηριότητα των προαναφερθέντων οικονομολόγων συνδέεται με διαφορετικά στάδια ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας. Ωστόσο ο Φρ. Ένγκελς τους περιγράφει από την άποψη του αυστηρά οριοθετημένου στόχου της βιβλιοκρισίας: «*Όλοι αυτοί, στον έναν ή στον άλλο βαθμό, διερευνούσαν τις αναπτυγμένες αστικές σχέσεις ή τα σπέρματά τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Ένγκελς, σε ευθεία αντιστοιχία με το στόχο του, αποσπάται διά της αφάιρεσης από την εξέταση των διαφορετικών σταδίων ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας, από την εξέταση της μετάβασης από τη φεουδαρχία στην κεφαλαιοκρατία και λαμβάνει υπόψη του μόνο εκείνες τις ιδιαίτερες πλευρές της κεφαλαιοκρατίας οι οποίες διατηρούνται, αναπαράγονται στην ανώτερη βαθμίδα της ανάπτυξης. Επιπλέον, η ίδια η εμφάνιση των ανεπτυγμένων*

1. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σελ. 359, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.

2. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμ. 1, σελ. 13, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984.

αστικών σχέσεων και η αντανάκλασή τους στα πολιτικοοικονομικά έργα προσλαμβάνει μια εξαιρετικά προσδιορισμένη διάσταση: Διακρίνονται μόνο εκείνες οι πλευρές των κατώτερων σταδίων της κεφαλαιοκρατίας, οι οποίες διατηρούνται, αναπαράγονται σε όλη τη μεταγενέστερη νομοτελή ανάπτυξή της.

Από εδώ απορρέει αναγκαία η παραδοχή της πλήρους σύμπτωσης της ιστορικής και λογικής αλληλουχίας κατά την αναπαράσταση ακριβώς των εσωτερικών, ουσιαστικών σχέσεων της διαδικασίας ανάπτυξης, δεδομένου ότι η ίδια η Ιστορία μελετάται [εδώ] μόνο από την άποψη εκείνου [του στοιχείου] το οποίο διατηρείται, [το οποίο] αναπαράγεται εντός του ανώτερου σταδίου της ανάπτυξης· εδώ η νόηση του ερευνητή (εν γένει και εν συνόλω) αποσπά και παραμερίζει διά της αφαίρεσης την [όποια] ιδιαιτερότητα των προγενέστερων σταδίων. Για τη λήψη ενός τέτοιου νοητικού απεικασματος της ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας δεν έχει ουσιαστική διαφορά αν το αντικείμενο θα μελετάται ιστορικά ή λογικά. Ο Ένγκελς σε αυτό ακριβώς αναφέρεται όταν γράφει ότι η ιστορική μορφή της κριτικής των αστικών σχέσεων και της αντανάκλασής τους στη σχετική γραμματεία «στην καλύτερη περίπτωση θα γινόταν εξαιρετικά απλοϊκή [δημοφιλής στη ρωσική έκδοση – σ.τ.μ.]»³. Επομένως, υπό αυτούς τους όρους, ο ιστορικός τρόπος δεν αποκαλύπτει καμιά νέα γνώση, καμιά νέα νομοτέλεια του υπό μελέτη αντικειμένου. Ο λογικός τρόπος, σε αυτήν την περίπτωση, συμπίπτει με τον ιστορικό. «Στη μέθοδο αυτή» γράφει ο Ένγκελς «ξεκινούμε από την πρώτη και την πιο απλή σχέση που υπάρχει ιστορικά, πραγματικά, επομένως από την πρώτη οικονομική σχέση που συναντάμε ... Θα προκύψουν αντιφάσεις που ζητούν μια λύση. Επειδή όμως εδώ δεν εξετάζουμε αφηρημένες σκέψεις που συντελούνται μόνο μέσα στο κεφάλι μας, αλλά μια πραγματική λειτουργία που είχε κάποτε πραγματικά συντελεστεί ή που συντελείται ακόμα, οι αντιφάσεις αυτές θα έχουν αναπτυχθεί στην πράξη και θα έχουν βρει πιθανώς τη λύση τους»⁴. «Έτσι βλέπουμε» συνεχίζει ο Ένγκελς «πως με αυτήν τη μέθοδο η λογική ανάπτυξη δεν είναι αναγκαίο να περιοριστεί στο καθαρά αφηρημένο πεδίο. Αντίθετα, χρειάζεται την ιστορική απεικόνιση, τη διαρκή επαφή με την πραγματικότητα.»⁵ Σε αυτήν την περίπτωση ο λογικός τρόπος ως προς την ουσία του

3. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σελ. 371, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.

4. Ο.π., σελ. 371-372.

5. Ο.π., σελ. 374.

αποβαίνει ταυτοχρόνως ιστορικός, και ο ιστορικός [αποβαίνει] λογικός.

Σε αντιστοιχία με το σκοπό της βιβλιοκρισίας, ο Ένγκελς δε στέκεται εκτενώς στη διαφορά μεταξύ του ιστορικού και του λογικού τρόπου έρευνας κι έκθεσης [των αποτελεσμάτων της έρευνας], αλλά περιορίζεται στην κατάδειξη του γεγονότος ότι αυτοί [οι τρόποι] δεν είναι ταυτόσημοι, ακόμα και σε εκείνη την περίπτωση κατά την οποία η διαδικασία της ανάπτυξης διερευνάται από τη σκοπιά εκείνου που αναπαρίσταται [αναπαράγεται] στο ώριμο στάδιό της και όπου εν γένει και εν συνόλω [η νόηση του ερευνητή] αποσπάται διά της αφαίρεσης από την ιδιαιτερότητα των λιγότερο ανεπτυγμένων σταδίων. Για τον ερευνητή, ο οποίος καθοδηγείται από αυτόν το σκοπό, η διαφορά του ιστορικού τρόπου από το λογικό, έγκειται στο γεγονός ότι ο πρώτος δεν μπορεί να απελευθερωθεί από τις ιστορικές τυχαιότητες, άλματα και τεθλασμένες πορείες, δεδομένου ότι ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων κι εξετάζει τις όποιες αναπαραστάσεις τους στη σχετική γραμματεία, στο βαθμό που οι τελευταίες βγαίνουν στο φως της δημοσιότητας. Ο δε δεύτερος τρόπος αποσπάται διά της αφαίρεσης από τις ιστορικές τυχαιότητες, τα άλματα και τις τεθλασμένες πορείες κι εξετάζει κάθε στιγμή της ιστορικής διαδικασίας στο σημείο εκείνο της ανάπτυξης της όπου [η εν λόγω διαδικασία] επιτυγχάνει την πλήρη ωριμότητά της, «την κλασική της μορφή»⁶. Λόγω της αποστασιοποίησης διά της αφαίρεσης από τις ιστορικές τυχαιότητες κτλ., χάριν της δυνατότητας λήψης κάθε στιγμή της αναπτυξιακής διαδικασίας στην «πλήρη ωριμότητά» της και «στην κλασική της μορφή», η ιστορική διαδικασία προβάλλει μεν ενώπιον του νοητικού βλέμματος διορθωμένη, αλλά η διόρθωση αυτή επιτελείται βάσει των δικών της νόμων ανάπτυξης. Ωστόσο, τόσο κατά το μεν όσο και κατά το δε τρόπο, αναπαράγεται σε τελευταία ανάλυση η διαδικασία της ανάπτυξης από το απλό προς το σύνθετο. Ο ερευνητής, που εφαρμόζει το λογικό τρόπο, εντός του οποίου η προσοχή πρωτίστως στρέφεται στο βαθμό εκδήλωσης της ουσίας στο φαινόμενο, παραμερίζει διά της αφαίρεσης τη χρονολογική σειρά των συμβάντων, σε αντίθεση με τον ιστορικό τρόπο, κατά τον οποίο η σκέψη προβαίνει σε ανασύσταση των νόμων της ιστορικής διαδικασίας μέσω της χρονολογικής περιγραφής των φαινομένων.

Σημαίνει άραγε αυτό ότι εδώ αγνοείται διά της αφαίρεσης κάθε χρονική αλληλουχία; Προφανώς όχι. Αν και η χρονική αλληλουχία αποκά-

6. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σελ. 371, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.

λυψης των φαινομένων στην επιφάνεια κατά το λογικό τρόπο παραλείπεται, εν τούτοις, δεν μπορεί να λησμονείται η χρονική αλληλουχία της εσωτερικής δομής της διαδικασίας της ανάπτυξης από το απλό προς το σύνθετο. Και μάλιστα, η τελευταία μελετάται σε αυτήν την περίπτωση μόνο στο βαθμό που διατηρείται, [στο βαθμό] που αναπαράγεται στο ώριμο στάδιο ανάπτυξης του αντικειμένου.

Δεδομένου ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1850 δεν υπήρχε μια ιστορία της αστικής κοινωνίας ή –εν πάσει περιπτώσει– βρισκόταν ακόμα σε εμβρυώδη κατάσταση και το έργο της δημιουργίας της φάνταζε δυσθεώρητο, ο Ένγκελς παραμερίζει το ζήτημα των νέων στιγμών στη διάγνωση της κεφαλαιοκρατίας οι οποίες μπορούν να ανακύψουν ως αποτέλεσμα της συγγραφής της ιστορίας της αστικής κοινωνίας και της ιστορίας της αστικής πολιτικής οικονομίας. Γι' αυτό, περιορίζεται στην επισήμανση του γεγονότος ότι ο ιστορικός τρόπος διαφέρει από το λογικό ως προς την αποκάλυψη των ιστορικών τυχαιοτήτων και της ιστορικής μορφής. Η όλη προσοχή επικεντρώνεται στην απόδειξη του γεγονότος ότι, δεδομένης της απουσίας τέτοιας [ιστορικής] εργασίας, ο ερευνητής είναι ικανός να αποκαλύψει την ουσία της ανάπτυξης της αστικής παραγωγής (σε μια πρώτη προσέγγιση)⁷. Γι' αυτό, στη βιβλιοκρισία του Ένγκελς το κέντρο βάρους κείται στην ανάδειξη της ενότητας του λογικού και του ιστορικού τρόπου κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Αντίστοιχα, στα αφιερωμένα στο πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού έργα των μαρξιστών, εκείνο που πρωτίστως διερευνάται είναι η *ενότητα* ιστορικού και λογικού, [εκείνο που πρωτίστως] υπογραμμίζεται είναι το γεγονός ότι το ιστορικό και το λογικό εν γένει και εν συνόλω συμπίπτουν, ότι τόσο η ιστορία της επιστήμης (ιστορικός τρόπος) όσο και η θεωρία της επιστήμης (λογικός τρόπος) εν γένει και εν συνόλω ακολουθούν την ανάπτυξη του ίδιου του αντικειμένου.

Η διαφορά μεταξύ θεωρίας της επιστήμης και ιστορίας της επιστήμης διερευνάται ανεπαρκώς. Συνήθως, απλώς και μόνο επισημαίνεται η ύπαρξή της. Η διαφορετική αλληλουχία της κίνησης της σκέψης, π.χ., στην ιστορία των οικονομικών θεωριών και στην οικονομική θεωρία του Κ. Μαρξ, όπως αυτή εντοπίζεται *Στο Κεφάλαιο*, ανάγεται σε ιστορι-

7. Δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι η ολοκλήρωση της εργασίας του Μαρξ στη μελέτη των σταδίων ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας, η πλήρης εξήγηση των ιδιαιτεροτήτων τους έλαβε χώρα μετά από τη συγγραφή της βιβλιοκρισίας του Ένγκελς. Έτσι, π.χ., η ιστορική στιγμή στον προσδιορισμό των μηχανών λήφθηκε υπόψη πλήρως όχι τη δεκαετία του 1850, αλλά στις αρχές του 1860.

κές τυχαιότητες. Εδώ δε δικαιώνεται η αναζήτηση ερεισμάτων στον Ένγκελς, διότι, όπως είδαμε, στην υπό εξέταση βιβλιοκρισία επιδίωκε έναν αυστηρά προσδιορισμένο συγκεκριμένο σκοπό και ως εκ τούτου εξέταζε τη σχέση ιστορικού και λογικού εντός μιας αυστηρά προσδιορισμένης πτυχής [του προβλήματος]. Ωστόσο, αυτή η συνθήκη δε λαμβάνεται πλήρως υπόψη. Η διαφορά ιστορικού και λογικού, συμπεριλαμβανομένης της ιστορικής μορφής, ανάγεται εκ των πραγμάτων στις ιστορικές τυχαιότητες. Όταν όμως υιοθετείται τέτοια προσέγγιση, παραμένει ακατανόητη η αναγκαιότητα ύπαρξης των καθαυτῶν ιστορικών επιστημών, η ιδιαιτερότητα του αντικείμενου τους, εκείνη η νέα γνώση, την οποία αυτές κομίζουν για την κατανόηση των εσωτερικών νόμων της αναπτυξιακής διαδικασίας σε αντιδιαστολή με τη θεωρία της επιστήμης.

Ποιο είναι λοιπόν το γνωστικό, το επιστημονικό νόημα της ιστορίας της επιστήμης, εκτός του ότι μας δίνει το ίδιο και το αυτό με τη θεωρία, μόνο [που το κάνει αυτό] πιο εκλαϊκευτικά, με τη μορφή της εκδήλωσης της αναγκαιότητας μέσω των τυχαιοτήτων; Έχει άραγε η ιστορία της επιστήμης κάποια γνωσιολογική σημασία, εκτός από εκείνο το γνωστικό αποτέλεσμα που μας δίνει η γνώση των ιστορικών τυχαιοτήτων, και αν ναι, τότε ποια ακριβώς, υπό τον όρο ότι η θεωρία αυτής της επιστήμης έχει ήδη συγκροτηθεί; Είναι εφικτή άραγε η αναγωγή της ιστορικής μορφής μόνο στις ιστορικές τυχαιότητες, στα άλματα και στις τεθλασμένες πορείες;

Ο Μ. Μ. Ρόζενταλ, π.χ., περιγράφει με τον ακόλουθο τρόπο την ουσία της συσχέτισης ιστορικού και λογικού: «*Η λογική σαν αναπαράσταση της ιστορίας της γνώσης (και της Ιστορίας γενικά – Β. Β.) έχει δύο βασικότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα: 1) Είναι συμπυκνωμένη, περιληπτική αναπαράσταση του ιστορικού, απαλλαγμένη από κάθε τυχαίο και δευτερεύον, απαλλαγμένη από τη συγκεκριμένη ιστορική μορφή της ανάπτυξης της γνώσης· στο λογικό είναι, ας πούμε, συγκεντρωμένο, χυμένο, μετασχηματισμένο το ιστορικό. 2) Το λογικό αναπαράγει το ιστορικό σε ανώτερη βάση, δηλαδή στη βάση που έχει πετύχει το σημερινό επίπεδο της γνώσης, το λογικό επεξεργάζεται το ιστορικό από την άποψη του σύγχρονου, του πιο αναπτυγμένου επιπέδου της γνώσης*»⁸. Το περιεχόμενο του πρώτου γνωρίσματος περικλείεται προφανώς στη διατύπωση: *Το λογικό είναι το ίδιο με το ιστορικό, μόνο που είναι απαλλαγμένο από κάθε είδους άλματα, τεθλασμένες πορείες, τυχαιότητες. Αποκαλύπτοντας το περιεχόμενό του, ο συγγραφέας ορθότατα επισημαίνει ότι ιστο-*

8. Μ. Μ. Ρόζενταλ, *Αρχές διαλεκτικής λογικής*, σελ. 182, εκδ. Γκαγκάριν, Αθήνα, 1962.

ρικά το τυχαίο για τους εσωτερικούς νόμους της δεδομένης αναπτυξιακής διαδικασίας (σε αυτήν την περίπτωση για τους εσωτερικούς νόμους της κίνησης της λογικής γνώσης) μπορεί να είναι αναγκαίο από την άποψη των νόμων ανάπτυξης άλλων διαδικασιών. Το δεύτερο γνώρισμα εξετάζεται στη συνέχεια κυρίως από την πλευρά του ότι «...το επίπεδο γνώσης που έχει επιτευχθεί είναι το παρατηρητήριο από το οποίο μπορούμε σωστά να κατανοούμε τις νομοτέλειες της ίδιας της Ιστορίας»⁹. Τα βασικά στοιχεία αυτής της άποψης, όπως φαίνεται, είναι τα εξής: Στο ανώτερο επίπεδο ανάπτυξης διατηρούνται όλοι οι αναγκαίοι όροι και πλευρές εμφάνισης και ύπαρξης του αντικειμένου. Οι πλευρές και οι όροι, που έχουν εκλείψει στο ανώτερο επίπεδο ανάπτυξης, δεν είναι αναγκαίοι, γι' αυτό [το επίπεδο] αφορούν την κατηγορία του ιστορικά τυχαίου, αν και μπορούν να είναι αναγκαίοι από την άποψη άλλων νόμων.

Ο Ε. Β. Ιλιένκοφ στην αρκετά ολοκληρωμένη έρευνά του της διαλεκτικής λογικής γράφει ευθέως: «...Η λογική εξέταση της ανώτερης βαθμίδας ανάπτυξης του αντικειμένου, του αναπτυγμένου πλέον συστήματος αλληλεπίδρασης, αποκαλύπτει την εικόνα εντός της οποίας έχουν διατηρηθεί όλοι οι πραγματικά αναγκαίοι όροι εμφάνισης κι εξέλιξης της και απουσιάζουν όλοι οι λίγο-πολύ τυχαίοι, οι καθαρά ιστορικοί όροι της εμφάνισής της»¹⁰.

Στο έργο του Μπ. Α. Γκρούσιν *Δοκίμια λογικής της ιστορικής έρευνας* («Βίσαγια σκόλα», Μόσχα, 1961) εξετάζεται λεπτομερώς η ενότητα ιστορικού και λογικού τρόπου και η μεταξύ τους διαφορά. Η ίδια η ουσία τους κατανοείται ιδιότυπα. Υποδεικνύεται η λειτουργία του λογικού τρόπου σε συνθήκες όπου είναι ανέφικτη η εφαρμογή του ιστορικού και αντίστροφα, η λειτουργία του ιστορικού σε συνθήκες όπου είναι ανέφικτη η εφαρμογή του λογικού. Σε συνθήκες μάλιστα όπου είναι παντελώς ανέφικτη η εφαρμογή και του μεν και του δε τρόπου, η εφαρμογή ενός εκάστου αυτών οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα (αυτό συνάγεται από τον ορισμό του τελικού σκοπού αμφότερων των τρόπων στη σελ. 176). Σε αυτήν την περίπτωση, μετά από την πραγματοποίηση της θεωρητικής έρευνας, η χρήση του ιστορικού τρόπου αποσκοπεί στον έλεγχο των αποτελεσμάτων του λογικού τρόπου, καθώς και στην εκλαΐκευση αυτών των αποτελεσμάτων (σελ. 206), γι' αυτό άλλωστε και δε συνεισφέρει τίποτε το νέο στην κατανόηση της ουσίας της διαδικασίας.

9. Μ. Μ. Ρόζενταλ, *Αρχές διαλεκτικής λογικής*, σελ. 146, εκδ. Γκαγκάριν, Αθήνα, 1962.

10. Ε. Β. Ιλιένκοφ, *Η διαλεκτική του αφηρημένου και του συγκεκριμένου «Στο Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ*, σελ. 195, Ακαντεμιζντάτ, Μόσχα, 1960.

Είναι προφανές ότι, κατά τους προαναφερθέντες συγγραφείς, η ιστορική εξέταση δεν μπορεί να προσθέσει τίποτε στην κατανόηση των αναγκαίων όρων εμφάνισης του αντικειμένου. Επομένως, για την κατανόηση των εσωτερικών νόμων του ανώτερου επιπέδου ανάπτυξης είναι απαραίτητη η αναφορά μόνο σε αυτό, [ενώ] η αγνόηση της ιδιαιτερότητας του προγενέστερου σταδίου διά της αφαίρεσης δεν επηρεάζει ουσιαστικά τη διερεύνηση των εσωτερικών νόμων του ανώτερου σταδίου.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι πολλά εγχειρίδια ιστορίας της επιστήμης περιορίζονται κυρίως σε ιστορικά παραδείγματα, είτε παραθέτουν λίγο-πολύ ακριβή περιγραφή κάποιων γεγονότων, χωρίς να καταδεικνύουν σαφώς εκείνη τη νέα γνώση η οποία γεννιέται ως αποτέλεσμα της μελέτης της ιστορίας της επιστήμης, χωρίς να αποκαλύπτουν την ίδια τη δομή της νομοτελούς ανάπτυξης της ιστορίας της. Αυτό ισχύει ακόμα και για τέτοια έργα όπως η *Χημεία και οι οδοί ανάπτυξής της* του Μπ. Ν. Μενσουόκιν (έκδ. Ακαδημίας Επιστημών ΕΣΣΔ, Λένινγκραντ, 1937), η *Ιστορία των οικονομικών θεωριών* του Ι. Γκ. Μπλούμιν («Βίσαγια σκόλα», Μόσχα, 1961). Ο Ι. Γκ. Μπλούμιν, π.χ., κατά κανόνα θεωρεί αρκετό το να αναδείξει κάποιες νέες θέσεις που περιέχονται στο ένα ή στο άλλο έργο των Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς, σε σύγκριση με προγενέστερα έργα τους, χωρίς εξήγηση των αιτιών ως αποτέλεσμα των οποίων προάγεται ακριβώς τούτη και όχι κάποια άλλη θέση, ακριβώς κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή και όχι σε άλλη, ακριβώς με αυτήν και όχι με άλλη μορφή. Δεν καταδεικνύει εκείνη τη νέα γνώση την οποία προσφέρει η γνωριμία με την ιστορία της πολιτικής οικονομίας. Από το κείμενο της σελ. 59, καταφανώς συνάγεται ότι, όσον αφορά την κατανόηση του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού, ο συγγραφέας περιορίζεται στη διατύπωση: Το λογικό είναι το ιστορικό, απαλλαγμένο από ιστορικές τυχαιότητες. Ουσιαστικά ανάγει όλες τις πτυχές του προβλήματος σε μία, και μάλιστα υπογραμμίζει μόνο τη στιγμή της ενότητας του ιστορικού και του λογικού. «Ο Ένγκελς έγραφε» επισημαίνει ο Ι. Γκ. Μπλούμιν «πως απ' όπου εκκινεί η Ιστορία οφείλει να εκκινεί και η πορεία της σκέψης, ενώ η περαιτέρω κίνησή της δε θα είναι τίποτε άλλο εκτός από αντανάκλαση της ιστορικής διαδικασίας ... Έγραφε ότι ο Μαρξ εκκινεί την ανάλυσή του από την οικονομική δομή της αστικής κοινωνίας, από εκείνο εκ του οποίου εκκινεί η ιστορία, δηλ. από το εμπόρευμα.»

Αλλά σε ποια έργα ο Μαρξ εκκινεί από το εμπόρευμα; Στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας και Στο Κεφάλαιο*. Στο *Χειρόγραφο του 1857-1858* (έργο που άμεσα προηγείται των προαναφερόμενων) ο Μαρξ δεν εκκινεί, αλλά τελειώνει με το κεφάλαιο περί του εμπορεύματος. Και μά-

λιστα αυτό το κεφάλαιο καταλαμβάνει μόνο μιάμιση σελίδα. Κατά την άποψη του Ι. Γκ. Μπλούμιν, η αλληλουχία εξέτασης της κεφαλαιοκρατίας στο *Χειρόγραφο* μπορεί να είναι μόνο τυχαία, εάν διαφοροποιείται από την αλληλουχία εξέτασής της Στο *Κεφάλαιο*. Ωστόσο, εμείς φρονούμε ότι δε διατηρούνται όλοι οι αναγκαίοι όροι εμφάνισης της αναπτυξιακής διαδικασίας στο αποτέλεσμά της, στο ανώτερο στάδιο της ανάπτυξής της. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγείται ο ερευνητής, εάν δεν ανάγει όλες τις πλευρές του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού στην πτυχή εκείνη που υπογραμμίζει ο Ένγκελς στη βιβλιοκρισία που εξετάσαμε, και λαμβάνει υπόψη την πλευρά εκείνη του ζητήματος την οποία επισημαίνει ο Μαρξ στην «Εισαγωγή» στο *Χειρόγραφο του 1857-1858*. Η πορεία των σκέψεων κατά την έκθεση των τελικών αποτελεσμάτων της συστηματικής έρευνας του αντικειμένου μπορεί νομοτελώς να διαφέρει από την πορεία των σκέψεων στη διαδικασία της έρευνας. Μόνο στην έκθεση των τελικών αποτελεσμάτων είναι εφικτή η εκκίνηση από το πραγματικό αφηρητικό σημείο ανάπτυξης του αντικειμένου. Στη διαδικασία όμως της έρευνας είναι απαραίτητο [αναγκαίο] να εκκινούμε από πιο σύνθετες πλευρές του αντικειμένου. Ο Κ. Μαρξ γράφει επ' αυτού: «Εξετάζουν (οι φυσιοκράτες – Β. Β.), λοιπόν, το πρόβλημα στην πιο σύνθετη μορφή του, πριν ακόμα το λύσουν στη στοιχειώδη του μορφή. Εδώ ισχύει ό,τι ισχύει και στην ιστορική πορεία όλων των επιστημών, οι οποίες οδηγούνται στις πραγματικές αφηρητές τους μόνο μέσα από ένα πλήθος λοξοδρομιών και στριφογυρισμάτων»¹¹. Από αυτό ειδικότερα συνάγεται ότι η μέθοδος της έκθεσης των τελικών αποτελεσμάτων (λογικό) κατ' ουσία δε συμπίπτει μόνο, αλλά και διαφοροποιείται από τη διαδικασία της έρευνας (ιστορικό). Συνεπώς, δεν εφαρμόζονται σε όλες τις συνθήκες τα παρατιθέμενα από τον Ι. Γκ. Μπλούμιν λόγια του Ένγκελς.

Πώς εξηγείται λοιπόν αυτή η μη σύμπτωση της πορείας των σκέψεων και της αναπτυξιακής πορείας του ίδιου του αντικειμένου; Πώς ανακύπτει, υπό ποιες συνθήκες; Η απολυτοποίηση της μιας πλευράς της ιδιοφυούς διατύπωσης του Ένγκελς δεν επιτρέπει στο συγγραφέα να θέσει καν αυτό το ερώτημα. Εκ πρώτης όψεως, μπορεί να φανεί ότι το πρόβλημα της ιδιαιτερότητας της ιστορικής γνώσης εκτίθεται [αναπτύσσεται] στα *Δοκίμια λογικής της ιστορικής έρευνας* του Μπ. Α. Γκρούσιν. Ωστόσο, με μια εγγύτερη γνωριμία καθίσταται σαφές ότι ο συγγραφέ-

11. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σελ. 80, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.

ας θεωρεί τη σχέση «επιστήμη - ιστορία της επιστήμης» τέτοια, που δεν άπτεται της λογικής της ιστορικής έρευνας «...στο βαθμό που εκεί γίνεται λόγος όχι περί της λογικής της Ιστορίας, αλλά περί της ιστορίας της λογικής»¹². Είναι όμως νόμιμη η ανιστορική εξέταση της λογικής της ιστορικής έρευνας; Δε θα έχει άραγε αυτό ως αποτέλεσμα να μην προβάλουν ορισμένες στιγμές της ιστορικής έρευνας ως αναπτυσσόμενες, αλλά ως αμετάβλητες;

Η αναγωγή της διαφοράς μεταξύ ιστορικού και λογικού, ανεξαρτήτως συνθηκών, σε ιστορικές τυχαιότητες, τεθλασμένες πορείες και άλματα εκδηλώνεται και στη σύγχυση της Ιστορίας με κάποιες ρέουσες στο χρόνο ποιοτικά ιδιότυπες φάσεις της.¹³

Η ανιστορική προσέγγιση των διατυπώσεων των κλασικών του μαρξισμού επί μεθοδολογικών ζητημάτων σε πολλές περιπτώσεις οδηγεί σε αντιφάσεις. Έτσι, ο Μπ. Α. Γκρούσιν στο προαναφερθέν βιβλίο στη σελ. 206, μιλώντας για τις συνθήκες εργασίας του Κ. Μαρξ κατά την εκπόνηση *Του Κεφαλαίου*, παραθέτει τα γνωστά λόγια του Φρ. Ένγκελς: «...Δεν μπορεί να γραφτεί η ιστορία της πολιτικής οικονομίας χωρίς να γραφτεί και η ιστορία της ίδιας της αστικής κοινωνίας, κι έτσι η δουλειά θα καταντούσε ατελείωτη, γιατί λείπουν όλες οι σχετικές προεργασίες. Έτσι, ο μόνος τρόπος προσέγγισης του ζητήματος που έχει τη θέση του εδώ είναι ο λογικός»¹⁴. Στη σελίδα 207 όμως, περιγράφοντας τους όρους εφαρμογής του ιστορικού τρόπου, ο συγγραφέας γράφει: «Ξεκινώντας τη λογική ανασύσταση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, κι επομένως τη λογική κριτική της πολιτικής οικονομίας, ο Μαρξ—πριν ακόμα από αυτήν την έρευνα και με σκοπό μια τέτοια έρευνα— αναλύει ένα γιγαντιαίο υλικό στην ιστορία της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας. Οι Θεωρίες για την υπεραξία προηγούνται ιστορικά Του Κεφαλαίου». Κατ' αυτόν τον τρόπο, αφενός μεν ο Μπ. Α. Γκρούσιν θεωρεί ότι ο Κ. Μαρξ, όσο εκπονούσε *Το Κεφάλαιο*, δεν μπορούσε να συγγράψει την ιστορία της πολιτικής οικονομίας και έπρεπε να εφαρμόσει το λογικό τρόπο ως το μόνο εφικτό. Αφετέρου δε, για να συγγράψει *Το Κεφάλαιο* και πριν χρησιμοποιήσει το λογικό τρόπο, ο Κ. Μαρξ έπρεπε να διερευνήσει την ιστορία

12. Μπ. Α. Γκρούσιν, *Δοκίμια λογικής της ιστορικής έρευνας*, σελ. 30, «Βίσαγια σκόλα», Μόσχα, 1961.

13. Βλ. Ε. Β. Ιλιένκοφ, *Η διαλεκτική του αφηρημένου και του συγκεκριμένου «Στο Κεφάλαιο» του Κ. Μαρξ*, σελ. 193-219)

14. Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σελ. 371, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2010.

της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή κατά την άποψη του Μπ. Α. Γκρούσιν (και επ' αυτού συμφωνούμε μαζί του) να εφαρμόσει τον ιστορικό τρόπο. Συνεπώς, κατά την άποψη του συγγραφέα, ενόσω δημιουργούσε *Το Κεφάλαιο*, ο Μαρξ δεν μπορούσε να συγγράψει την ιστορία της πολιτικής οικονομίας και ταυτόχρονα, για να δημιουργήσει *Το Κεφάλαιο*, ο Μαρξ δεν μπορούσε να μην την συγγράψει.

Η αντίφαση εξαλείφεται εάν ληφθεί υπόψη μια σειρά ιστορικών συνθηκών. Πρώτον, τα λεγόμενα του Φρ. Ένγκελς δεν αφορούν άμεσα *Το Κεφάλαιο*. Στη βιβλιοκρισία που αφορά την *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του Κ. Μαρξ, ο Φρ. Ένγκελς περιγράφει τα χαρακτηριστικά της διερεύνησης της αστικής οικονομίας βάσει αυτού του έργου, το οποίο εκ των πραγμάτων δεν είναι παρά μόνο μια εισαγωγή στην έκθεση των απόψεων του Κ. Μαρξ για το καθαυτό κεφάλαιο. Μάλιστα, βάσει του κεφαλαίου που αφορούσε το κεφάλαιο από το *Χειρόγραφο* του Μαρξ του 1857-1858, ο Μαρξ αυτήν την περίοδο σκόπευε να ολοκληρώσει την έρευνα των κεφαλαιοκρατικών οικονομικών σχέσεων, προετοιμάζοντας προς δημοσίευση το *Χειρόγραφο Του Κεφαλαίου* που αφορούσε το κεφάλαιο. Ωστόσο, στη συνέχεια έγινε σαφές ότι για την ολοκλήρωση της μελέτης του κεφαλαίου είναι απαραίτητο επιπρόσθετο γιγάντιο έργο, το οποίο διήρκεσε πολλά χρόνια. Μετά από το 1859 ο Μαρξ διεκπεραίωσε πράγματι «άπειρη δουλειά». Ακριβώς μετά από τη συγγραφή της βιβλιοκρισίας του Ένγκελς είναι που επεξεργάστηκε τελειωτικά τη θεωρία περί των βαθμίδων ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας (της απλής συνεργασίας, της μανιφατούρας και ιδιαίτερα της εκμηχανισμένης παραγωγής), ολοκλήρωσε τη συγκρότηση της θεωρίας περί απόλυτης και σχετικής υπεραξίας και περί των αντίστοιχων ιστορικών περιόδων του αστικού τρόπου παραγωγής, συνέγραψε τις κολοσσιαίες *Θεωρίες για την υπεραξία* τις οποίες είχε κατά νου το 1859 μόνο ως μια ιστορική αναδρομή μετά από το πρώτο θεωρητικό μέρος *Του Κεφαλαίου*, αντίστοιχη των ιστορικών αναδρομών με τις οποίες ο Μαρξ συνόδευε κάθε κεφάλαιο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*.

Συνήθως, όσοι επιχειρούν να περιγράψουν το πρόβλημα του λογικού και του ιστορικού, πρωτίστως στηρίζονται στα λεγόμενα του Κ. Μαρξ περί της μεθόδου της πολιτικής οικονομίας από την «Εισαγωγή» και στα χειρόγραφα *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* και σε επιστολές του για *Το Κεφάλαιο*. Και μάλιστα δεν παρατηρούν το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο των συλλογισμών του Μαρξ το κέντρο βάρος μετατοπίζεται σε άλλη πτυχή της συσχέτισης ιστορικού και λογικού από εκείνη του Ένγκελς, διότι ο Μαρξ επιδίωκε στη δεδομένη περίπτωση άλλο

συγκεκριμένο σκοπό. Η ταύτιση διαφορετικών πτυχών αυτού του προβλήματος οδηγεί, όπως είδαμε, σε αντιφάσεις. Πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Ένγκελς στη βιβλιοκρισία του έργου *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* περιγράφει σε γενική μορφή την αντίθεση της μεθόδου του Χέγκελ προς τη μέθοδο του Μαρξ, χωρίς ωστόσο να συγκρίνει άμεσα τις απόψεις των Μαρξ και Χέγκελ επί του ιστορικού και του λογικού. Ο ιστορικός και λογικός τρόπος κριτικής εξετάζονται σ' αυτήν [τη βιβλιοκρισία] άσχετα προς την ιδεαλιστική μέθοδο του Χέγκελ και προς τις ανιστορικές απόψεις των αστών [πολιτικο]οικονομολόγων· η βιβλιοκρισία υπογραμμίζει μόνο το θετικό τους περιεχόμενο ως τρόπων ανάπτυξης της πολιτικής οικονομίας.

Άλλο καθήκον θέτει στον εαυτό του ο Μαρξ στη συλλογιστική του περί της μεθόδου της πολιτικής οικονομίας. Θεμελιώνοντας τη διαλεκτική-υλιστική θεώρηση της διαδικασίας της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, ο Μαρξ την αντιπαραθέτει, αφενός μεν, στην εγελιανή, αφετέρου δε, στις ανιστορικές, μεταφυσικές μεθοδολογικές αρχές των αστών [πολιτικο-]οικονομολόγων. Από τη συνεπή υλιστική σκοπιά του Μαρξ «η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι παρά ο τρόπος που η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει σαν πνευματικό συγκεκριμένο»¹⁵. Γι' αυτό, καθ' όλη τη διαδικασία της ανάβασης βρίσκεται στο νου το πραγματικό υποκείμενο (στη δεδομένη περίπτωση, η ανεπτυγμένη αστική κοινωνία), ως προϋπόθεση, ως κάτι που διατηρεί [έξω από το νου] την αυτοτελή του ύπαρξη, ενώ λαμβάνει χώρα η «επεξεργασία της αντίληψης και παράστασης σε έννοιες»¹⁶. Εν τούτοις, ο Χέγκελ, σε αντιστοιχία με τις ιδεαλιστικές απόψεις, θεωρούσε «το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που συνοψίζει μέσα της τον εαυτό της (des sich in sich zusammenfassenden), εμβαθύνει στον εαυτό της και κινεί η ίδια τον εαυτό της»¹⁷.

Από εδώ φυσικά απορρέει η διαφορά στην ερμηνεία του θέματος των κατηγοριών. «Η πιο απλή οικονομική κατηγορία – αναπτύσσει την άποψη του ο Κ. Μαρξ – ως πούμε, π.χ., η ανταλλακτική αξία, προϋποθέτει πληθυσμό, πληθυσμό που να παράγει μέσα σε καθορισμένες σχέσεις· ακόμα, ένα ορισμένο είδος οικογένειας ή κοινότητας ή κράτους κλπ. Δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο σαν αφηρημένη, μονόπλευρη σχέση ενός

15. Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. Α', σελ. 67, εκδ. Στοχαστής.

16. *Ο.π.*, σελ. 67.

17. *Ο.π.*, σελ. 66-67.

ήδη δοσμένου συγκεκριμένου, ζωντανού όλου. Αντίθετα, σαν κατηγορία η ανταλλακτική αξία έχει προκατακλυσμαία ύπαρξη»¹⁸. Για την ιδεαλιστική συνείδηση, που δε λαμβάνει υπόψη ούτε ότι υπάρχει το πραγματικό υποκείμενο, το οποίο «πάντα πρέπει να βρίσκεται στο νου ως προϋπόθεση», ούτε και ότι στην ίδια τη διαδικασία της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο συνεχίζεται η επεξεργασία της αντίληψης και παράστασης σε έννοιες, μια τέτοια περιορισμένη κατανόηση της κίνησης της σκέψης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο χρησιμεύει ως βάση για τον ισχυρισμό ότι τάχα η μετάβαση της συνείδησης από μια κατηγορία σε μια άλλη συνιστά τη διαδικασία εμφάνισης του ίδιου του πραγματικού συγκεκριμένου. Σχετικά με αυτό ο Μαρξ θέτει το ερώτημα: «Αυτές όμως οι απλές κατηγορίες δεν έχουν και κάποια ανεξάρτητη ιστορική ή φυσική ύπαρξη πριν από τις πιο συγκεκριμένες;»¹⁹.

Είναι προφανές ότι γίνεται λόγος για το εξής: Υπάρχουν άραγε στην ίδια την αντικειμενική υλική πραγματικότητα απλές σχέσεις, οι οποίες εντοπίζονται από τη συνείδηση σε απλές κατηγορίες, πριν τις πιο συγκεκριμένες σχέσεις; Με άλλα λόγια, υπάρχουν άραγε πλευρές του δεδομένου συγκεκριμένου όλου πριν την εμφάνιση αυτού του όλου; Στο βαθμό που «στην πορεία των οικονομικών κατηγοριών πρέπει κανείς πάντα να θυμάται ότι στο νου όπως και στην πραγματικότητα το υποκείμενο –εδώ η σύγχρονη αστική κοινωνία– είναι δοσμένο, και ότι οι κατηγορίες εκφράζουν άρα μορφές ύπαρξης, υπαρξιακούς προσδιορισμούς, συχνά ξεχωριστές μόνο πλευρές αυτής της καθορισμένης κοινωνίας, αυτού του υποκειμένου»²⁰, το ως άνω ερώτημα παίρνει την ακόλουθη μορφή: Υπάρχουν άραγε επιμέρους πλευρές της σύγχρονης αστικής κοινωνίας πριν την εμφάνιση αυτής της κοινωνίας; Ο Κ. Μαρξ συνέλεξε όλα τα παραδείγματα ακριβώς υπό αυτήν την οπτική: Διευκρινίζεται η δυνατότητα ύπαρξης της ανταλλακτικής αξίας, του χρήματος κτλ. πριν την κεφαλαιοκρατία και εκείνες οι αλλαγές οι οποίες επέρχονται με την εμφάνιση του αστικού καθεστώτος. Π.χ., «το χρήμα» γράφει ο Κ. Μαρξ «μπορεί να υπάρξει, και ιστορικά έχει υπάρξει, πριν από το κεφάλαιο, τις τράπεζες, τη μισθωτή εργασία κλπ.»²¹. Εάν όμως υπήρχε χρήμα, χωρίς να υπάρχει κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, τότε δεν είναι άραγε σαφές το γεγονός ότι

18. Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. Α', σελ. 67, εκδ. Στοχαστής.

19. *Ο.π.*, σελ. 6.

20. *Ο.π.*, σελ. 70.

21. *Ο.π.* σελ. 67-68.

[εδώ] γίνεται λόγος για το χρήμα πριν την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας; Επί κεφαλαιοκρατίας το χρήμα γίνεται σχέση υπηγγεμένη στο κεφάλαιο, στη μισθωτή εργασία κτλ. Εν τω μεταξύ, στο μεν παραπάνω κείμενο του Ένγκελς εξετάζονταν διαφορετικοί τρόποι αναπαράστασης ακριβώς της αναπτυσσόμενης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, σύγχρονοι της οποίας ήταν οι Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς. Στο δε κείμενο του Μαρξ γινόταν συγκριτική αντιπαραβολή [αυτών των σχέσεων] με τις προαστικές και τις μη αστικές μορφές παραγωγής.

Ο Μαρξ [αφενός μεν] υπογραμμίζει το δεσμό των διαφορετικών κοινωνικών μορφών σε αντιδιαστολή με εκείνους τους αστούς οικονομολόγους «που σβήνουν όλες τις ιστορικές διαφορές και βλέπουν σε όλες τις κοινωνικές μορφές τις αστικές»²², επισημαίνει την ιδιοτυπία των διαφορετικών κοινωνικών μορφών εν συγκρίσει με την κεφαλαιοκρατία. Αφετέρου δε, εάν στο έργο κάποιων επιστημόνων η αστική οικονομική επιστήμη δεν ταύτιζε την εποχή της με το παρελθόν, τότε «η κριτική της στην προηγούμενη, δηλαδή τη φεουδαρχική, με την οποία είχε ακόμα άμεσα ν' αγωνιστεί, έμοιαζε με την κριτική που άσκησε ο χριστιανισμός στην ειδωλολατρία ή και ο προτεσταντισμός στον καθολικισμό»²³. Είναι ευνόητο ότι εδώ ο Μαρξ, σε αντιδιαστολή με τη μονομέρεια αυτή, καταδεικνύει την ενότητα της αστικής κοινωνικής μορφής με τις προγενέστερες (και μάλιστα ως χαρακτηριστικό γνώρισμα, που είναι κοινό για κάθε διαδικασία ανάπτυξης). Σε αντίθεση με τους αστούς οικονομολόγους ο Μαρξ συγκρίνει τη σύγχρονή του κεφαλαιοκρατική κοινωνία με τις προαστικές κοινωνικές μορφές και αποκαλεί ιστορικές τις διαφορές μεταξύ της πρώτης και των τελευταίων. Γι' αυτό η ιστορική αλληλουχία καθορίζεται ως αλληλουχία εναλλαγής των πλευρών διαφορετικών κοινωνικών μορφών, σε αντίθεση προς το διαχωρισμό των πλευρών εντός της ανεπτυγμένης αστικής κοινωνίας.

Επιστρέφοντας στο προαναφερθέν παράδειγμα, [διαπιστώνουμε ότι] η ιστορική αλληλουχία συνίσταται στη μετάβαση από το χρήμα, όπως αυτό υπήρχε προ της κεφαλαιοκρατίας, στο χρήμα, όπως υπάρχει επί κεφαλαιοκρατίας. Η λογική αλληλουχία συνίσταται στη μετάβαση από το χρήμα, το οποίο είναι τροποποιημένο από την εμφάνιση του κεφαλαίου, της μισθωτής εργασίας κτλ., στο ίδιο το κεφάλαιο κτλ. Αυτοί οι δύο τύποι μετάβασης και συμπίπτουν και δε συμπίπτουν μεταξύ τους στην

22. Καρλ Μαρξ, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, τόμ. Α', σελ. 70, εκδ. Στοχαστής.

23. Ο.π.

ίδια την ουσία. Ή, π.χ., εάν συγκρίνεται η φεουδαρχία και η κεφαλαιοκρατία, εάν εξετάζεται η μετάβαση από τη φεουδαρχία στην κεφαλαιοκρατία, τότε πρώτα πρέπει να μελετηθεί η φεουδαρχική έγγεια πρόσσodus, αφού ακριβώς αυτή είναι που κυριαρχεί στο Μεσαίωνα και μετά η εμφάνιση του κεφαλαίου και ο μετασχηματισμός της φεουδαρχικής έγγειας πρόσσodus σε αστική. Ο Μαρξ αποκαλεί αυτήν την αλληλουχία στη δεδομένη περίπτωση ιστορική. Εάν όμως η έρευνα κατευθύνεται προς τις αναπτυσσόμενες αστικές σχέσεις, προς την ιδιαιτερότητά τους, τότε η μελέτη πρέπει να εκκινήσει από το κεφάλαιο, ως κυρίαρχη στην αστική κοινωνία σχέση, και να συνεχίσει με την εξέταση της κεφαλαιοκρατικής έγγειας πρόσσodus. Τέτοια αλληλουχία, εκκινώντας από το συγκεκριμένο του έργου του Μαρξ, στη σοβιετική βιβλιογραφία, την αποκαλούν λογική αλληλουχία.

Συνεπώς, το ιστορικό, σύμφωνα με τη διατυπωμένη στην εισαγωγή των *Χειρόγραφων του 1857-1858* άποψη του Κ. Μαρξ, είναι η σχέση της αναπτυξιακής διαδικασίας, που προηγείται της δεδομένης αναπτυξιακής διαδικασίας προς την τελευταία, είτε η μετάβαση από μια ποιότητα σε μια άλλη (δηλαδή στην υπό εξέταση περίπτωση, η σχέση των προαστικών οικονομικών σχέσεων προς τις αστικές, κάτι που ουσιαστικά είναι ταυτόσημο με τη μετάβαση από τις προαστικές σχέσεις στις αστικές). Ιστορική αλληλουχία είναι η αλληλουχία με την οποία οι μεν είτε οι δε πλευρές έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στην προγενέστερη και σύγχρονη ποιότητα της ανάπτυξης ([εδώ] συγκρίνεται η δεδομένη ποιότητα με την προγενέστερή της ποιότητα, η αστική κοινωνία με τους προγενέστερους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς). Λογική αλληλουχία σε αυτήν την περίπτωση είναι η αλληλουχία των διατεταγμένων ιδιαίτερων σχέσεων εντός της δεδομένης ώριμης βαθμίδας ανάπτυξης, δηλαδή διάταξη των ιδιαίτερων πλευρών εντός της δεδομένης ποιότητας (εντός της κεφαλαιοκρατίας). Στις αναφορές του Κ. Μαρξ περί ιστορικής και λογικής αλληλουχίας εκείνο που εννοείται είναι η ουσία της ιστορικής διαδικασίας. Πράγματι, μπορεί άραγε, π.χ., η μετάβαση από την κυριαρχία της γεωργίας και την υπηγμένη θέση της βιομηχανίας [μεταποίησης] επί φεουδαρχίας, στην κυριαρχία της βιομηχανίας και στην υπηγμένη θέση της γεωργίας επί κεφαλαιοκρατίας, την οποία ο Μαρξ αποκαλεί ιστορική μετάβαση, να είναι η επιφάνεια της αναπτυξιακής διαδικασίας [της ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατίας];

Η χρήση με αυτήν την έννοια των όρων «ιστορική και λογική αλληλουχία» κατ' ανάγκη οδηγεί στο εξής συμπέρασμα: Υπό αυτήν την πτυχή το ιστορικό δε διαφέρει από το λογικό μόνο ως προς τις ιστορικές τυχαί-

τητες, τις τεθλασμένες πορείες και τα άλματα, αλλά και ως προς τα αναγκαία χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. Γι' αυτό, δεν πρέπει να απολυτοποιούμε τη διάσταση εκείνη του προβλήματος την οποία διακρίνει ο Φρ. Ένγκελς, σε αντιστοιχία με τους σκοπούς της βιβλιοκρισίας που εξετάσαμε, και να ταυτίζουμε αυτήν την πτυχή με το όλο πρόβλημα στο σύνολό του. Οι Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς εξετάζουν μεν ένα και το αυτό ενιαίο πρόβλημα, αλλά από διαφορετικές πλευρές.

Στην ίδια την ουσία της αναπτυξιακής διαδικασίας λαμβάνει χώρα η νομοτελής ενότητα και η διάκριση μεταξύ της μετάβασης από την παλιά ποιότητα στη νέα και της ίδιας της νέας ποιότητας η οποία έχει πλέον ωριμάσει, μεταξύ της μετάβασης στο νέο και του ίδιου του νέου. Γι' αυτό και η αλληλουχία της εξέτασης των πλευρών της πρώτης [της μετάβασης] δε διαθέτει μόνο την αναγκαία ενότητα με την αλληλουχία της εξέτασης των πλευρών του δεύτερου [του νέου], αλλά και νομοτελείς (κι όχι τυχαίες) διαφορές. Η μετάβαση, η εμφάνιση είναι η μετάβαση κάποιου τινός σε κάτι άλλο, αλλά δεν ανάγεται μόνο σε αυτό το οποίο διαμορφώνεται. Δεδομένου όμως ότι η παλαιά ποιότητα διαθέτει έναν ιδιαίτερο και αναγκαίο αμοιβαίο δεσμό των εσωτερικών της πλευρών, ενώ η νέα ποιότητα διαθέτει επίσης έναν άλλο, δικό της ιδιαίτερο και αναγκαίο αμοιβαίο δεσμό αυτών των πλευρών, τότε η μετάβαση από την παλιά στη νέα ποιότητα σημαίνει αναδόμηση των ιδιαίτερων και αναγκαίων αμοιβαίων δεσμών της παλιάς ποιότητας. Είναι προφανές ότι η κατ' αυτόν τον τρόπο εξεταζόμενη εμφάνιση της νέας ποιότητας πρέπει να εμπεριέχει και τις ιδιαίτερες νομοτελείες της παλιάς ποιότητας. Η αλληλουχία εξέτασης της εμφάνισης της νέας ποιότητας κατ' αναγκαιότητα θα διαφέρει από την αλληλουχία εξέτασης των πλευρών της ώριμης νέας ποιότητας. Η εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας συνιστά τη μετάβαση από τους ιδιαίτερους νόμους της φεουδαρχίας στους ιδιαίτερους νόμους της κεφαλαιοκρατίας. Στις αμοιβαίες σχέσεις [μεταξύ] των πλευρών της ήδη ανακύψασας κεφαλαιοκρατίας δε διατηρούνται οι ιδιαίτεροι νόμοι της φεουδαρχίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, από το συγκεκριμένο του έργου του Κ. Μαρξ απορρέει ο τύπος: Το λογικό δε διαφέρει από το ιστορικό μόνο ως προς τις ιστορικές τυχαιότητες, αλλά και ως προς ειδικές νομοτελείες.

Αυτός ο τύπος, δεδομένης της ενότητας των απόψεων των Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς ως προς την ουσία της σχέσης ιστορικού και λογικού, καταμαρτυρεί ότι ο Ένγκελς, αποσπώμενος [διά της αφαίρεσης] στη βιβλιοκρισία του από την εξέταση της ιστορικής μορφής, εν τούτοις δεν την εξίσωσε με τις τυχαιότητες που διαταράσσουν την πορεία της ιστο-

ρικής διαδικασίας. Μια τέτοια ερμηνεία των απόψεων των κλασικών του μαρξισμού κατευθύνει την προσοχή σε εκείνες στις ιδιαίτερες νομοτέλειες της ιστορίας της επιστήμης, της ερευνητικής διαδικασίας, οι οποίες στη συνέχεια εξαφανίζονται μεν από τη θεωρία της επιστήμης, από το αποτέλεσμα της έρευνας, αλλά χωρίς τις οποίες δε θα ήταν εφικτές ούτε αυτή η θεωρία, ούτε αυτό το αποτέλεσμα, οι οποίες μάλιστα είναι απαραίτητες για την κατανόηση της ίδιας της ουσίας της θεωρίας.

Η μελέτη της βιβλιογραφίας, που ερμηνεύει το πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού, επιτρέπει να παρατηρήσουμε το εξής: Όλοι οι συγγραφείς το θέτουν εκ των πραγμάτων ως σχέση των αποτελεσμάτων της έρευνας προς την ανάπτυξη του πραγματικού αντικειμένου. Αυτό δεν είναι τυχαίο, διότι συγκρίνεται η κίνηση της σκέψης μόνο στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* και *Στο Κεφάλαιο* με την ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Ωστόσο, εάν δεν ερευνώνται τα χειρόγραφα του Κ. Μαρξ στο σύνολό τους (και όχι μόνο η εισαγωγή στα *Χειρόγραφα του 1857-1858*), τότε η μέθοδος της έρευνας παρουσιάζεται μόνο στο αποτέλεσμα της, ενώ ξεγλιστρά [διαφεύγει] η διαφορά του τρόπου της έρευνας από τον τρόπο της έκθεσης. Ως γνωστό, στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* και *Στο Κεφάλαιο* ο Κ. Μαρξ συνοψίζει πολυετείς έρευνες, εκθέτει τα κεκτημένα αποτελέσματα. Από εδώ δε συνάγεται φυσικά ότι η μελέτη αυτών των έργων δε δίνει τίποτα για την κατανόηση του τρόπου έρευνας του Μαρξ. Αυτός ο τρόπος διατηρείται σε αυτά, αλλά σε «ανηρημένη» μορφή. Από αυτόν διατηρείται εκείνο το οποίο είναι κοινό [σε αυτόν] με τον τρόπο έκθεσης των αποτελεσμάτων της έρευνας, ενώ εξαλείφεται ότι τον διαφοροποιεί από την έκθεση. Άλλωστε ο ίδιος ο Κ. Μαρξ δεν τους ταύτιζε: «... Ο τρόπος παρουσίασης πρέπει να διαφέρει μορφικά (μεταφράζουμε τη λέξη “formell” όχι με τη σημασία “τυπικός”, αλλά με το άλλο της νόημα: “ως προς τη μορφή” – Β. Β.) από τον τρόπο έρευνας. Η έρευνα πρέπει να ιδιοποιείται το υλικό στη λεπτομέρειά του, να αναλύει τις διάφορες μορφές ανάπτυξής του και να αναζητά τον εσωτερικό δεσμό τους. Μόνο εφόσον έχει ολοκληρωθεί αυτή η εργασία μπορεί να παρασταθεί επαρκώς η πραγματική κίνηση»²⁴.

24. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, σελ. 733, εκδ. ΚΨΜ.

Το ίδιο χωρίο σε μετάφραση Π. Μαυρομάτη: «...Ο τρόπος της έκθεσης –έγραφε– πρέπει να διαφέρει τυπικά από τον τρόπο της έρευνας. Η έρευνα πρέπει να αφομοιώσει την ύλη στις λεπτομέρειες, να αναλύσει τις διάφορες μορφές εξέλιξής της και ν' ανακαλύψει τον εσωτερικό τους δεσμό. Μόνο όταν θα έχει τελειώσει αυτή η δουλειά, μπορεί να παρασταθεί όπως πρέπει η πραγματική κίνηση» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, σελ. 25 εκδ. Σύγχρονη Εποχή) – α.τ.μ.

Ο τρόπος έκθεσης και ο τρόπος έρευνας στην ίδια τους την ουσία δεν είναι μόνο ενιαίοι, αλλά και διαφορετικοί. Παραπάνω, με άλλη ευκαιρία, επικαλεστήκαμε τα λόγια του Κ. Μαρξ περί της αναγκαιότητας για όλες τις επιστήμες στην ιστορική τους ανάπτυξη να επιλύουν το ζήτημα [της έρευνας] στη σύνθετη μορφή του, προτού να το επιλύσουν στη στοιχειώδη του μορφή. Αλλά αυτό το νομοτελές στάδιο της έρευνας εξαλείφεται στην έκθεση των τελικών αποτελεσμάτων, η οποία εκκινεί από το πραγματικό «αφετηριακό σημείο» της ανάπτυξης του αντικειμένου. Ειδικά η διαφορά του τρόπου έρευνας από τον τρόπο έκθεσης απουσιάζει στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας και Στο Κεφάλαιο*, καθώς αυτά συνιστούν την ολοκλήρωση της έρευνας.

Στη σοβιετική βιβλιογραφία, το πρόβλημα του ιστορικού και του λογικού τίθεται μόνο ως ζήτημα περί της σχέσης απλώς και μόνο των πλευρών εκείνων της ερευνητικής διαδικασίας, οι οποίες διατηρούνται στη διαδικασία της έκθεσης, προς την ανάπτυξη του υπό έρευνα υλικού αντικειμένου, πράγματος, διαδικασίας. Εν τούτοις, η πραγματική όμως ερευνητική διαδικασία ποτέ δε διεξάγεται μόνο με τη μορφή την οποία αποκτά στη διαδικασία της έκθεσης των έτοιμων αποτελεσμάτων. Μια τέτοια τοποθέτηση του προβλήματος εξαρχής γίνεται εμπόδιο στη μελέτη των ιδιαιτεροτήτων του ερευνητικού έργου των Κ. Μαρξ και Φρ. Ένγκελς έως εκείνο το στάδιό του όπου κατέστη εφικτή η απεικόνιση της πραγματικής κίνησης του αντικειμένου της έρευνας σε πλήρη βαθμό. Οι περιγραφείσες παραπάνω ανακρίβειες στην τοποθέτηση του προβλήματος του ιστορικού και του λογικού σε ορισμένο βαθμό επηρεάζουν την κατεύθυνση και το επίπεδο επεξεργασίας του, καθώς επίσης και το χαρακτήρα της μελέτης ενός συνόλου συνδεδεμένων με αυτό ζητημάτων. Διότι, εάν ο τρόπος έκθεσης (το αποτέλεσμα, το λογικό) δεν είναι άλλος παρά ο τρόπος έρευνας (η διαδικασία, το ιστορικό), απλώς απαλλαγμένος από τα τυχαία βήματα της έρευνας, τότε η μελέτη της ιδιαιτερότητας της έρευνας εν συγκρίσει προς την έκθεση στα έργα και στα χειρόγραφα του Μαρξ που προηγούνται της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας και Του Κεφαλαίου* δεν μπορεί να προκαλεί σοβαρό ενδιαφέρον.

Εάν όμως η διαφορά του ιστορικού (τρόπος έρευνας) από το λογικό (τρόπος έκθεσης) και του λογικού από το ιστορικό δεν ανάγεται μόνο στις ιστορικές τυχαιότητες, τότε είναι εφικτή η κατανόηση της έρευνας ως διαδικασίας η οποία έχει εν συγκρίσει προς τη διαδικασία της έκθεσης και κοινές [γενικές] και ιδιαίτερες νομοτέλειες.